

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i05.065>

ҚАШҚАДАРЁДА ТЕАТР САНЪАТИНИ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ.

Хушвақов Наби Олимович

Тарих фанлари доктори (DSc),

Шаҳрисабз давлат Педагогика институти,

“Тарих” кафедраси доценти

Аннотация: Мақолада Еркурғон ёдгорлиги яқинидаги Шулуктепадан топилган теракотта ҳақида фикр юритилади. Марказий Осиёдаги археологик ёдгорликлардан топилган шунга ухшаш теракотталар қиёсий анализ қилиниб, унда Сиёвуш тимсоли акс этган, деган илмий фикр асосланилади.

Калит сўзлар; Суғдиёна, Еркурғон, апотропея, актёр, плитка-плакетка, Медуза Горгона, Дионис, Демитра, комедия, теракота, медальон, апезак, Бар-Сиёвуш.

Ключевые слова: Согдиана, Еркурган, апотропея, актёр, плитка-пластинка, Медуза Горгона, Дионис, Демитра, комедия, теракота, медальон, апезак, Бар-Сиёвуш.

Аннотация: В статье рассматривается терракотовая скульптура, найденная в Шулуктепе, недалеко от памятника Еркурган. Проводится сравнительный анализ аналогичных терракотовых скульптур, найденных на археологических памятниках Центральной Азии, и обосновывается научная гипотеза о том, что на ней изображен Сиёвуш.

Keywords: Sogdiana, Yerkurgan, apotropaic imagery, actor, tile plaque, Medusa, Dionysus, Demitra, comedy, terracotta, medallion, apezak, Bar-Siyovush.

Abstract: This article examines a terracotta sculpture discovered in Shuluk-Tepe, near the Yerkurgan site. A comparative analysis of similar terracotta sculptures found at archaeological sites in Central Asia is provided, and the scientific hypothesis that it depicts Siyovush is substantiated.

Кириш. Ўрта асрларга оид Шулуктепа ёдгорлиги тарихчилар томонидан Насаф шаҳри деб талқин этилади ва қадимги Еркурғон ёдгорлигидан Сулаймонов Р.Х., [1, 65-Б.], Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. [2, 32-Б.] V-VI асрларда қўчиб ўтган. Шулуктепа ёдгорлигидан ўта ноёб сопол плитка (плакетка) “Шаҳрисабз” давлат музей-

кўриқхона фондида КП-1/89 инвентар рақами билан сақланмоқда. Театр актёрлари ниқоби акс этган археологик топилма Суғдиёна худудида театр санъатини шаклланиши ва ривожланиши масаласини аниқ ёритиб беради. Плитка жуда юпқа ва квадрат шаклдаги пластинка тарзида ясалган. Унинг юза қисмида 9 та грек-рим услубидаги театр ниқоблари босма тарзда ифодаланган. Ниқобларнинг кўпчилиги комик характерга эга, битта ниқоб эса трагедик образ сифатида тасвирланган. Бу плакетка апотропик ва хитоник тумор сифатида ишлатилган, у Дионис ва Демитра каби илохий диний аҳамиятга эга. Нахшаб худудидан топилган мазкур археологик топилма жуда муҳим, у қадимги Суғдиёна худудидаги маданий алоқаларни ёрқин мисоли бўлиб, театр санъати антик даврларда мавжудлиги ва театр санъатини тараққийсини далиллайди. Плитканинг юқорисида жойлашган ниқобли актёрлар ҳар бири алоҳида тасвирланган. Ниқоб таққан актёр кенг пешонали, сочлари қулоғи ортидан ён томонига тушиб турибди. Бурни кичкина, кўзлари тўғрига қараган, лаби юмук, аммо табассуми сезиларли. Юзининг пастки қисми қалин соқоли билан қопланган ва соқоли ўралган.

Адабиётлар таҳлили. Кўринишидан бу ниқобдаги актёр қария, бундай образлар Боспор корапластикаларида кенг учрайди. Биринчи қатордаги учта ниқобли актёрлар ёнма-ён жойлашган ва сатирик тарзда ифодаланган. Охиргисидаги чап томондаги шахс ён томонидан тасвирланган, унинг сочлари пешонасига тушган, кўзи чуқур ва кўзқорачиғи думалоқ ва марказда жойлашган. Тўғри қирра бурун, бурнининг учи пастга қараган, ияги думалоқсимон, салгина чиққан. Унинг узун сочлари пастга тушган, юқоридаги тасвир аёл киши бўлиши мумкин. Кейинги ниқобдаги образ бошқалари билан бирлашиб турибди ва олд томонидан ифодаланган. Купчиликка маълумки, оғзи катта ниқобли актёрлар дастлаб Грек амфитеатрларида қўлланилган, ниқобдаги катта оғизлар очиқ майдондаги амфитеатрларда актёр товушини узоққа етиб боришида қарнай (рупор) воситасини уйнаган. Эрамиздан олдинги VI-IV асрларда трагедия ва комедиялар шундай ниқоблар тайёрланган. Оғизнинг пастка қараб эгилиши қайғуни, оғизнинг юқорига қараб кўтарилгани эса Кобылина М.М. [3,219-220-Б.] қулғули комедияни билдиради. Шуллиуктепадаги плиткада айнан йирик оғизли ниқоб ифодаланган. Аммо эрамиздан олдинги III асрнинг бошларида ниқобларнинг тасвири ўзгаради. Бундай ўзгариш Менандрнинг “янги комедиялари” билан боғланади ва эрамиздан олдинги III-I асрлардаги ниқобларда “катта оғизлик” йуқолиб, Денисова В.И. [4, 172-с] актёрларнинг натурал оғзи урф бўла бошлади.

Шуллиуктепа плиткисидаги ниқобларда 8 та образ айнан шу тарзда ифодаланган. Шунга асосан мазкур ниқоблар ифодаланган плитка санасини белгилашда пастки чегара сифатида эрамиздан олдинги III-I асрлар асос қилиб олинishi мумкин. Бу ниқобларга ухшаш тасвирлар шимолий Қора Денгиз атрофидаги археологик Русяева А.С. [5, 166-с] ёдгорликларида учрайди.

Араблар томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олиниши ва Ислом динининг кириб келиши натижасида кўплаб ибодатхоналар ва кохинларга прессинг ўтказилишига қарамасдан қадимий урф-одатлар ва кўчаларда оммавий тарзда намоёиш услубида ўтказиладиган ибтидоий байрамларни бекор қила олмади. Бу урф-одатлар IX-XI асрларда ҳам кенг тарзда ўтказилган. Масалан Навруз байрами оммавий тарзда бир-бирини меҳмон қилиш ва турли хил тортиқлар бериш услубида давом этиб келди. Ёзма манбаларда Боғдод халифаси саройида ҳам ниқоблар билан сахна кўриниш ўтказилгани ҳақида Мец Адам [6, 66-с] маълумотлар мавжуд.

Тадқиқот методологияси. Муаллифнинг фикрича, ниқоб тасвирланган плитка тумор вазифасини бажарганлиги ҳақиқатга яқинроқ версия ҳисобланади. Антик даврдаги апотропея (қадим грек термини-"апотропайона" – “кўз тегмаслиги учун тасвир”) ғоясига кўра, туморларда кўрқинчли ёвуз образлар карикатура тарзида тасвирланиб, ёвуз рухларни кулишига сабаб бўлади ва кўз тегишидан сақлайди. Масалан, Медуз Горгона сочларидан илон ўсиб чиқаётган образ апотропеянинг ёрқин далили ҳисобланади. Бу образ билан антик давр тақинчоқлари, ниқоб-туморлар, идишларлар, иморатлар, қалқонлар ва тангалар безатилган. Фикримизча, айнан шу мақсадда ниқоб- плакеткадаги образлар тасвирланиб, у ёмон кузлардан сақлаш учун тумор Вейс Герман [7, 44-с] сифатида фойдаланилган.

Алакуйлак терракотасининг талқини. Музей фондларининг ноёб экспонатлари сифатидан сақланаётган сопол плиткалар, остадонлар ҳамда тераккоталарда эчки ёки кўчқор тасвирлари кўплаб учрайди. Эчки тасвири тасодифий ҳодиса эмас, балки, қадимги Шарқ ва Осиё ҳалқларининг фалсафий мафкурасидан келиб чиққан.

Ҳайкалча-терракота юпқа, қизғиш-жигар ранг лойдан ясалган, чузинчоқ, юқорисида тўғрибурчакли, тор арк тасвирланган, ўлчамлари 15 X 6 см.ни ташкил этади.Терракотанинг орти силлиқ, юзаси эса қолип шаклида, тасмасимон бўртмали равоқ ичида зооантропоморф шахс акс этган. Унинг боши чап томонга ёнбош бўлиб қараб турибди. Бошида йирик эчки шохўрнатилган. Шох жуда реалистик, чизиклар аниқ ва фактураси жуда тиниқ услубда яратилган. Шохнинг пастида йирик думолоқ тож аниқ билинади, у зигзак, учбурчак тиши пешонасига тушиб турибди. Юзи бироз хира, кўзи шаклан бодомсимон, қорачиғи аниқ ва соч ўрими ёнга тушган. Юз қисми узунчоқ, эчкининг узун тумшуғига ўхшайди. Узун соқоли елкасигача тушган, ўнг томонидан кўкраги устига ҳам соч ўрими тушиб турибди.

Шахс узун куйлак кийган, енглари узун ва ёқаси йуқ. Кийим ярим танасини ўраб турибди. Ўнг қўлида номаълум буюм мавжуд. Кўкраги устида тасмалар билан боғланган апишак-медальон мавжуд. Баданнинг пастки қисмида тўрт қатламли белбоғ ва юпкасимон кийим кийган. Юпкада тасмасимон безаклар мавжуд.

Шахснинг ўнг қўли кўкрак даражасида кўтарилган, қўлда қилич мавжуд, қиличнинг учлари ўткир ва юқорига қараб қайрилган. Билагида қалин билакузук ва чап қўли билан

қалқонга суянган. Қадди ноодатий, оёқлари кенг тарзда, ўнг оёғига суяниб чапи эса бир оз кўтарилган ва қалқон билан бирлашиб кетган. Шахсининг ўнг елкаси ортида юнг ўралган найза ва юнглари шамолда ҳилпираб тургандай кўринади. Бундай рамзлар Соғдиёна терракоталарида мавжуд ва мазмун жиҳатдан илоҳий шахслигидан далолат беради.

Қиёсий таҳлил. Мазкур терракота, ёки аниқроқ қилиб айтсак, шундай шаклга эга қирралари тасмасимон тарзда буртиб чиққан плакеткалар Суғдиёна ҳудудидан топилган Мешкерис В.А. [8, 76-с] кўплаб терракоталарга ухшаш. Аммо Суғдиёна ҳудудидаги теракотталарини батафсил тадқиқ этган В.А.Мешкерис асарларида медальон-апизаклиси йўқ. Сосонийлар даври маданиятида медальонли теракотталар, кўкрак безаклари ва апезаклар учрашини ҳисобга олсак, Суғдиёнадаги медальон ёки апезакни айнан сосонийлар маданият таъсири деб талқин этиш мумкин. Масалан Насаф тарихий маданий ҳудудида жойлашган Шортепа ва Ерқўрғон ёдгорликлари ҳудудидан топилган терракоталарнинг кийимлари, соч турмаги ва бош кийимларида Сулайманов Р.Х. [9, 236-с] шундай маданий таъсир яққол сезилади. Алақуйлак терракотасини ясашда кулол Буюк Шопур (309-379 й.й) қиёфасидан фойдаланган бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат терракотани эрамининг IV-V-асрлар билан саналаш имконини беради. Функционал жиҳатдан теракота тумор сифатида тақиб юрилган. Мазкур теракотта ва унда тасвирланган шахсни тарихий талқини жуда қизиқарли. Айнан кўкрагига медальон тақилган теракота ҳозирча Суғдиёнада ягона, аммо Шимолий Қазоқистондаги Верхне-Березов хазинасида орасида эчки боши билан тасвирланган антропоморф шахс қиёфаси учрайди ва уни тадқиқотчилар Хоразм маданияти Даркевич В.П. [10, 32-с] сифатида талқин этадилар. Бу тасвири С.П.Толстов “эчки бошли теракотталар”даги Толстов С.П. [11, 46-с] Сиёвуш образи деб ҳисоблайди.

С. Кабановнинг Яккабоғдан топган плиткеси ҳам Хоразм теракотталарига жуда ўхшаш ва С.П.Толстовнинг фикрини Кабанов С.К. [12, 55-с] тасдиқлаши мумкин. Унда ҳам қирғоқлари тасмасимон равоқ мавжуд. Равоқ ичида зооантроморфик шахс ифодаланган, унинг ҳам чап қўли кўкрагигача кўтарилган, қўл панжалари эса очик. Ўнг қўлида жанг қуроли- булава турибди. Унинг қиёфаси ҳам ноодатий, чўзоқ ва учбурчак шаклда ва қиёфаси ҳайвонга ўхшайди. Бурни одамникидек, кўзлари думолоқ ва қорачиқлари аниқ билинади. Бошида “эчки шохи” аниқ билинади. Алақуйлакдан топилган сопол терракота ҳам Хоразм хазинаси орасидаги мис идишда тасвирланган шахс ҳам қадимда ҳосилдорлик фариштаси ёки худосига сиғинишни ифодалаган ва зардуштийликдаги реокарнация (қайта туғилиш) фалсафасига асосланган. Масалан Юмолоқтепадан топилган останада ҳам эчки образи ҳосилдорлик ёки бадавлатлик тимсоли сифатида тасвирланган.

Энг қадимги даврларда ҳам тоғ эчкисига ов қилиш, ёки эчкилардан иборат чорвалар турли хил урф одатларда муҳим рол ўйнаган ва кўпинча гендерлигига эътибор

берилган. Эчкиларни уришқоқлиги эркакларга қиёсланган бўлса, такалар оналик ва кўпайиш мазмунини ифодалаган. Терракоталарда ифодаланган эчкисимон киёфали шахслар “Эчки культи”-антропоморф киёфаларни яратишга олиб келган. Алакўйлак терракотасида ҳам қадимий фалсафий қараш - маҳаллий хосилдорлик рамзи ифодаланган. Масалан, қадимий Месопотамияда ҳайвонлар ҳақидаги фалсафий қарашлар афсонавий образлар яралишига олиб келган эди. Шумер, Аккад ва Вавилонда ҳам эчки муқаддас ҳайвон ҳисобланиб, Мардук ва Неннер-ҳайвонлар ҳомийсидан деҳқончилик, канал, ариқлар ва чорвачилик ҳомийси даражасигача ўсиб ўтган. Қадимий Вавилондаги илк Кесит санъатида Аммар худоси инсон киёфасида қийшиқ хассали, оёғи эса тоғ эчкиси Gray Louis H. [13, 125-p] устида тасвирланган.

Хулоса. Умуман олганда, бронза давридан бошлаб Шарқнинг кўплаб халқларида инсоннинг ҳайвонлар устига ёки елкасига миниб туриш сюжетлари учрайди. Бронза даврига оид Ўрта Осиё, Олтой ва Сибир худудларидаги қоятош суратларида антропоморф шахслар турли хил ҳайвонлар устига ўтиргани ва кўпинча бу ҳайвонлар эчкига ўхшашлиги тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган. Худди шундай қоятош суратлари Нурота туманидаги Сармишсой ва Кубатоғда Khujanazarov M. [14, 80-121-c] ҳам топилган. Сўғдиёнадан топилган остадонлар, плакетка ва теракотталардаги ўтирган ҳолда, ёки кўлида қурол билан бошида даҳшатли тасвирлар ифодаланган тасвирларни бири-бирига ўхшашлиги тасодифий эмас. Улар Бар-Сиёвуш Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. [15, 62-c] тимсолидир. Алакуйлак терракотасида ҳам Сиёвуш тимсоли акс этган. Уни тумор қилиб тақиб юрган одам осмондаги қайсидир юлдузни ўзининг ҳомийси ёки ҳимоячиси деб ҳисоблаган. Плакеткадаги олов шуъласи ҳам тасвирланган бу шахсни илоҳий образ эканини исботлайди ва мазкур терракота тумор сифатида тақиб юрилган. Тумор эса оила фаровонлигини таъминлашга “ёрдам берадиган” хосилдорлик маъбудларидир. Терракотадаги шахснинг кўлидаги қуроли зардуштийлик динидаги ёвузлик маъбуди Ангро Манюдан ҳимоя қилиш қуролидир.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲХАТИ.

1. Сулаймонов Р.Х., Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари. Т.: «Маънавият» 2004.
2. Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация). Т.: Фан, 1984;
3. Кобылина М.М. Театр, актеры, музыкальные инструменты //Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. Москва, Наука, 1984 (С. 219-220).
4. Денисова В.И. Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы). Ленинград, изд-во Наука, ленинградское отделение, 1981 (172 с.)
5. Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI-I вв. до н.э.). Киев. изд-во Наукова Думка, 1982. (166 с.).

6. Мец Адам Мусульманский Ренессанс. Москва, Наука, 1966.
7. Вейс Герман. История культуры народов мира. Истоки Древняя Греция. европейской цивилизации. Москва, изд-во Эксмо, 2005. (стр.44).
8. Мешкерис В.А. Согдийская терракота. Душанбе. Дониш.1989 г. Стр.76.
9. Сулайманов Р.Х. Древний Нахшеб. Ташкент, 2000 г. Стр.236.
10. Даркевич В.П. Художественный металл Востока VIII-XIII вв. М.: Наука.1976.Стр.46.
11. Толстов С.П. Древней Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948. *Стр.46*.
12. Кабанов С.К. Две терракоты из долины Кашкадарьи. //ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1962. Стр.55
13. Gray Louis H. The foundations of the Iranian Religions. Being a series of the Ratanbai Katrak Lectures delivered at Oxford. Bombay: Kitab Mahal, 1925. Стр.125
14. Khujanazarov M. Petroglyphs of Uzbekistan //Petroglyphs of Central Asia. Samarkand, 2001, Стр. 80-121.
15. Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. Ташкент. Изд-во худ.лит-ры. 1960 г. Стр.62.